

סוד פעילותו של הרב ד"ר ש"ז כהנא למען המקומות הקדושים

גבריאל חיים כהן

א

ימי העיון על המקומות הקדושים בישראל, שעליהם מבוסס מאמר זה, היו מוקדשים לזכרו של הרב ד"ר ש"ז כהנא (להלן שז"ך). ואכן, קשה למצוא אדם שעשה מאז קום המדינה יותר לחיזוק המודעות למקומות הקדושים הללו משז"ך. כמנכ"ל משרד הדתות במשך יותר משלושים שנה, וכממונה על המקומות הקדושים בישראל מאז קום המדינה, ניסה שז"ך בכל דרך אפשרית לעורר את דעת הקהל היהודית בארץ ובתפוצות למרכזיותם של המקומות הקדושים בתקופת התחייה הלאומית. פעולותיו כללו פיתוח מקומות קדושים ידועים (כמו הר ציון, מערת אליהו, קברי הסנהדרין וכדומה) ועלייה לרגל המונית אל המקומות האלו; כן קבע שז"ך ציונים על קבריהם של תנאים ואמוראים רבים בכל רחבי הארץ, אך בעיקר בגליל. נוסף לכך הפיץ שז"ך סיפורי אגדה – קלסיים וחדשים – על מקומות בעלי קדושה מיוחדת תוך הבלטת המסתורין שלהם.

יש לזכור שזמן פעילותו של שז"ך היה לפני מלחמת ששת הימים, בשנים שרוב המקומות הקדושים המובהקים היו מחוץ לגבולות המדינה (הכותל המערבי והעיר העתיקה, מערת המכפלה וחברון, קבר רחל וכדומה), ופעולותיו של שז"ך נתנו ביטוי עז לרצונו להבליט את קדושת הארץ גם בגבולותיה המצומצמים.

פעולותיו של שז"ך זכו להד ציבורי רב. בשנות החמישים והשישים התקיימו עליות המוניות להר ציון בחול המועד פסח וסוכות, ששז"ך ארגן אותן עם הרב אבו חצירא מרמלה ועם קהילות שונות מכל רחבי הארץ. אלפי יהודים – רבים מהם עולים חדשים מארצות המגרב – הגיעו לתחנת הרכבת הירושלים ועלו משם בתהלוכות ססגוניות להר ציון והוסיפו לירושלים של אותם הימים אווירת חג מיוחדת; ובט' באב עלו אלפי ירושלמים ל"מצפה הבית" שבהר ציון כדי להשקיף משם בערגה אל עבר הר הבית

והכותל המערבי. נוסף לכך התקיימו במקומות שונים – בעיקר במרחבי הגליל – אירועים מיוחדים לפי תאריכים שהיו קשורים לציוני דרך שונים. רבים נראו העליות האלה למקומות הקדושים "עממיות" מדי והם התייחסו בספקנות לפעולות של שז"ך, ונשמעו גם טענות נגד הדיוק ההיסטורי והגיאוגרפי של חלק מהמקומות הקדושים לגבי הר ציון כמקום קבורתו של דוד המלך הועלו ספקות, והיו שראו בעצם העליות לקברי קדושים דבר זר במהותו לרוח ישראל שאינה דורשת אל המתים. אודה שגם אני תמהתי לעתים על פעולותיו של שז"ך – שהכרתי אותו רק מהופעותיו הציבוריות – אך שיניתי במרוצת השנים את דעתי.

ב

מתוך שיחות עם שז"ך הבנתי היטב שעניינו במקומות הקדושים היה חינוכי ומושתת על רצונו לחזק את הקשר בין היהודים שהגיעו לישראל מכל העולם ובין ארצם הישנה-החדשה:

רכים שונות להחדרת תודעת העם, תורתו, משנתו ודברי ימיו, אולם הדרך החינוכית הנאותה ביותר היא דרך מפת הארץ. המקומות המוחשיים, הערים, המושבות, ההרים, הימים והנהרות, המערות, החורבות והקברים, העצים והסלעים, שעל ידם חיים אנשים, שעוברים על פניהם יום ונתקלים ונפגשים בסביוריהם, בטיולים ובנסיעות. הארץ היא הספר היעיל ביותר היכול בדרך מוחשית וישירה, להחדיר תורה ותודעה, אלא שצריכים לכוון את הפעולה למטרה. כשקוראים רחוב על שם אחד מגדולי האומה, הכוונה העיקרית היא לתת כבוד לשמו ומסתפקים במתן השם, אולם הכוונה צריכה להיות כלפי העם. להזכיר את חייו, מעשיו ומשנתו – כדי להעשיר את תודעת העם באופן מוחשי.¹

כל נשכח: הגיאוגרפיה היא מרכיב חשוב בזהות העצמית של עם. אדם נוסע ללונדון וכל שם של כיכר מזכיר לו את ההיסטוריה האנגלית; אדם מגיע לשוויץ, וההרים והגבעות, הערים ואף שמות הרחובות מזכירים לו אירועים מדברי הימים של השווייצרים. ואם כך לגבי אומות העולם – על אחת כמה וכמה כך בישראל. עלינו להחדיר לעצמנו את מרכיבי זהותנו היהודית הן בטיפוח מודעות להיסטוריה הלאומית במימד הזמן ובהתקשרות לארץ האבות במימד המקום.

1 כל הציטוטים לקוחים מספרו של ש"ז כהנא, אגרות הר ציון, תל אביב תשכ"ו, עמ' ז-ט, י-יט, לח.

בבאר-שבע, הקשורה בראשיתה לדמותו של אברהם, דרך יריחו המזכירה את ימי היושע, וכלה בצפת עיר האר"י ובירושלים, העיר שחוברו בה יחד כל הדורות – ככולן יש הד ייחודי לכל תקופה בשמות הרחובות המסודרים לפי נושאים היסטוריים: משכונת השבטים, דרך שכונת הנביאים, דרך פרשני התורה ועד לגיבורי ישראל בדורנו, שנפלו על הגנת הארץ עם קום המדינה.

שז"ך שרטט את דרך פעולותיו בבהירות רבה:

בפעולותי הצטמצמתי לשטח מסוים – למקומות הקדושים והאגדתיים. השתדלתי להעלות ולשפר את היחס לגבי מקומות אלה, לשמור עליהם, לפתח אותם ולהזכירם. כמפה הנמצאת בביתן המקומות הקדושים בהר-ציון, ציינתי למעלה מחמש מאות מקומות, ערים ומושבות, חורבות, קברים, מערות, עצים וסלעים. מקומות המעלים את קורות האומה מראשיתה בספר בראשית, דרך התנ"ך, התוספתא, המשנה, התלמוד, המדרשים ושאר הספרות, עד ימינו.

חשוב היה לשז"ך להרגיש שדרכו אינה חדשה אלא יש בה המשך לדרכם של בעלי המשנה והתלמוד:

הסתמכתי בדרך זו על חכמי התלמוד, שקבעו את ההלכה, לפיה "הרואה מקום שנעשו בו נסים לישראל אומר: 'ברוך שעשה נסים לאבותינו במקום הזה'. מקום שנעקרה ממנו עכו"ם – אומר: 'ברוך שעקר עכו"ם מארצנו'".² חז"ל גם קבעו מדריך ברור למקומות היסטוריים וקדושים: הרואה מעברות הים ומעברות הירדן, מעברות נחל ארנון, אבני אלגביש במורד בית חורון, ואבן שבקש לזרוק עוג מלך הבשן על ישראל, ואבן שישב עליה משה בשעה שעשה יהושע מלחמה בעמלק, ואשתו של לוט, וחומת יריחו שנבלעה במקומה – על כולן צריך שיתן הודאה ושבח לפני המקום.³

שז"ך ידע היטב את ביקורת של חלקים ניכרים בציבור לרצונו לתת ביטוי אמוני ואף הלכתי לקשר עם ציוני העבר, והוא ניסה בכל דרך אפשרית להתפלמס ולהתווכח את דבריהם של מתנגדיו.

שז"ך הדגיש, כאמור, שוב ושוב שהוא רק מרחיב כיוון של התחברות לארץ ישראל שהיה מקובל על אבותינו. בהקשר זה חשוב להבהיר שבמונח "מקומות קדושים" אין הכוונה שלאבני המקום יש קדושה מיוחדת; המונח "קדוש" מציין ביסודו דבר מיוחד

2 ברכות פ"ט מ"א.

3 שם נד ע"א.

ד

טענה אחרת נגד שז"ך היתה, שיש בפעולותיו יסוד של עבודה זרה חס ושלום, וכי הקשר החזק לקברים איננו תואם את המסורת היהודית. גם לטענה זו התייחס שז"ך בבהירות – הוא הדגיש שלא גוף המלך המת הוא במרכז העלייה לרגל להר ציון אלא ההתייחסות למלכותו:

בעיני מדריכי ההר אין קברו של דוד בהר־ציון קבר לגוף המלך המת, אלא ציון למלכותו החיה. הקבר בהר־ציון הוא ציון לעבר נהדר, זהו הקבר של "מלכות בית דוד" ותפארתה.

הממונה אינו מתייחס למקום כאל מקום קבורה לגופו של דוד המלך, ואנשי ההר אומרים בשמו שאת דוד המלך כבר העבירו מזמן להיכלות העליונים שבשמים.

בחן של צחוק סיפר שז"ך ששמע על חוקרים שבאו להר ציון לחפור במקום הקבר – כרי למצוא את גופתו של המלך דוד.

מסתבר שבעניין זה הכל איפכא מסתברא: דווקא אלה שתקפו את שז"ך ודרשו שהמקום יהיה מקום היסטורי – דווקא הם חוטאים בפולחן של עץ ואבן.

הר ציון היה עבור שז"ך תוכן ולא מקום. הר ציון – כדבריו – קדם למקום: "הוא תוכנו של מקום ולא המקום תוכנו".

הר ציון דומה בעניין זה לכותל המערבי, שקדושתו לא נובעת מהאבנים אלא מההתחברות של בני ישראל אליו במשך הדורות בתפילה ובציפייה להתחדשות בית ה' בירושלים.

ה

לא היה לשז"ך קשה להרוף את הביקורת עליו – בעיקר מצד אנשי אקדמיה – בלשון מובנת בחוגים של מחקר ומדע: שז"ך היה בצעירותו מקורב לעולם המחקר. אף שהיה בנו ונכדו של אבות בית הדין בוורשה – הרב שמואל זנוויל קלעפפיש (שהסכמתו ל"משנה ברורה" מודפסת בכל המהדורות של ספר זה) והרב שלמה דוד כהנא זצ"ל – למד בהסכמת בני משפחתו לימודים גבוהים וכתב דוקטורט בליאז' שבבלגיה על הרמב"ם. גם בהמשך חייו הקדיש זמן ועניין למחקר ותצוין עבודתו הגדולה על "התוכן השיפוטי שבמזמורי תהלים", שהתפרסמה במסגרת ספר משה גולדשטיין של החברה לחקר המקרא בישראל (ירושלים תשמ"ח, עמ' א-קסח).

כדי להמחיש איך שז"ך חי בשני העולמות, העולם הרבני־המסורתי והעולם המחקרי־הביקורתי, אזכיר סיפור שאהב לספר בחינו המיוחד:

וייחודי: "הרי את מקודשת לי" אומר החתן לכלתו – ואין הכוונה שמעכשיו הכלה "קדושה", אלא שהיא מיוחדת לחתן. וכך ביקש שז"ך לחשוף במקומות רבים בישראל את ייחודם ההיסטורי היהודי ואת משמעותם, ולחזק את הקשר של עם ישראל אל עברו ואל עצמו.

ג

הטענה שיש ספקות בזיהוי ההיסטורי של המקומות הקדושים ושאינן, למשל, ודאות שקברו של דוד המלך הוא באמת בהר ציון, וזתה אצל שז"ך להתייחסות מרובה. דבריו מעידים בצורה ברורה, שבחירת הר ציון כמקום מרכזי של קדושה והתייחסות לא נבעה משיקולים ארכיאולוגיים־מדעיים אלא משיקולים מסורתיים־חינוכיים.

אין שום הוכחות ודאיות לזיהוי המקום. אולם המסורת היא עתיקה מאוד ונוכרת אצל כל הנוסעים בימי הביניים המעידים, שתמיד השתדלו היהודים לבקר בהר ולהתפלל ליד קברו המקודש של דוד המלך.

ברור שהקבר נמצא בירושלים ובקרבת מקום אבל אין הוכחות לזיהוי המקום המדויק. ואנשי ההר מתבססים בעיקר על המסורת המזהה את המקום הזה קרוב לאלף שנים, ודוחים את ההשערות של חוקרים מסיימים בארכיאולוגיה המטילים ספק במסורת בהתבססם לפי דעת הממונה⁴ על חומר מכוון־טנדנציוזי, שנערך ולוקט ועובד בתוך נטיות פוליטיות ותיאולוגיות של אחרים.

במשך הדורות נקבע הר ציון כמקום קדוש המיועד לעליות לרגל. ויהודים מכל החוגים היו נוהגים לעלות בחג השבועות להר לחלוק כבוד לדוד המלך ולהתפלל על קברו. עם חידוש מדינת ישראל היה המקום למרכז רוחני ומקום עלייה להתייחסות עם מלכות בית דוד. כאן מרכזים את הדברים הקשורים עם זכרוננו של בית דוד בעבר ויעודו באמונה המשיחית, כדי לקשר את היצירה הפלאית של תקופתנו עם העבר. שז"ך הקפיד לקרוא להר ציון בשם "מקום הקבר המיוחס לדוד המלך", והוא ראה אותו כמקום התייחסות מתאים עם דוד המלך נעים זמירות ישראל.

סוד פעילותו של הרב ד"ר ש"ז כהנא למען המקומות הקדושים

לפני שנים רבות השתתף שז"ך בהרצאה של פרופסור מפורסם על נס קריעת ים סוף. הפרופסור הוכיח באותות ובמופתים (!) שכל נס קריעת ים סוף היה בסך הכל ענין של גאות ושפל. בתום ההרצאה ניגש הפרופסור לשז"ך – הרב ש"ז כהנא – ואמר לו שהוא מקווה שלא פגע ברגשותיו הדתיים כשהסביר את המסתורין של קריעת ים סוף בדרך כה רציונלית. בכלל לא אמר שז"ך, והוסיף, שהפרופסור אינו הראשון שחשב כך. הפרופסור הביע פליאה: מי חשב לפניו על התאוריה שהציג? ושז"ך הסביר, שכבר פרעה חשב כמוהו. וכי אם פרעה היה חושב שזה מעשה נסים היה נכנס למים!?

לאחר אימי השואה עבר שז"ך במידה מסוימת מהעולם הרמבמ"י של ההלכה למיסטיקה ולמסתורין של האגדה, ובה מצא חיוק ועידוד לפעולותיו במסגרת תקומת ישראל ובניין הארץ. אך גם אז שמר בבהירות רבה על גבולותיה של האגדה – אותה אגדה שלווהה אותו בדרכיו כשהלך לאורכה ולרחבה של הארץ כדי לגלות בה שרידי עבר, שאליהם ניתן לקשור את נפש העם. והרי לא חפירות ארכיאולוגיות חיפש אלא סימנים למסורת יהודית חיה.

ואכן, עולם האגדה הוא סם חיים לעם ישראל – אך לא מהצד ההיסטורי-האמפירי אלא מהצד החויתי-הנפשי:

התיאור האגדתי מבוסס על סיפורים ומעשיות שהם בבחינת אמת פנימית חותית. לפי רגשות זקני ההר, זהו עולמם הפנימי באותה המידה שאפשר להעביר עולם פנימי וחיי נשמה, במכשירי הלשון הבלתי משוכללים. ההעברה אינה שלמה מפני שאי אפשר לתאר את החוויות הפנימיות ואת ההתרשמות הרגשית בדרך מילולית. התיאור נמסר בביטויים מושאלים מעולם החוץ ומתמונות מוחשות מצומצמות ומתוך ערבוב תחומים מופיעה תמונה מוחשית וסמלית כאחת בהתאם לשני העולמות, הפנים והחוץ, שבהם היא מתרקמת.

לא כל מה שמסופר באגדות התהווה בדיוק כפי שמסופר, יש בהן הרבה מהדמיון והרבה מהפיוט הנפשי והשירה, האמת שבהן, אינה אמת מציאותית אלא אמת שבהרגשה, שברצון ושכיסופים. אמת של שירה המשקפת את ההמייה הפנימית ולא את המציאות החיצונית.

שז"ך הירבה לפרסם אגדות מאוצרותינו הישנים כמו גם מפרי הגותו והרגשותיו – והן נתנו נופך ייחודי לכל מקום, לכל אדם ואפילו לכל עץ ולכל מבנה שעליו דיבר. פרסומי משרד התיירות המיועדים למדריכי טיולים בכל הארץ מלאים באגדות שז"ך, הנותנות לגיאוגרפיה של ארץ ישראל הוד קדומים וחן יהודי.

יצוין, שלא רק במימד המקום ביקש שז"ך ליצור קשר בין עם ישראל לעברו תוך כדי התחברות לרמויות מופת ולאירועים מרכזיים בתולדות ישראל, אלא הוא עשה כן גם במימד הזמן. כמעט בכל שנה הכריז על שנה מיוחדת לאישיות מרכזית בדברי ימי ישראל לפי תאריך לידתו או פטירתו – כדי שיתעמקו בתורתה, ילמדו ממנה ויחזקו בדרך זו את המחויבות הנפשית למסורת עמם. הוא גם בחר בימים מיוחדים כדי להגביר עיון ודיון בנושא רוחני יהודי. בכל דרך ביקש שז"ך לחזק את הזהות היהודית של בני דורנו הנבוך, תוך הרגשת ההיסטוריה של עם ישראל על כל גילויה וחיבורה עם הגיאוגרפיה של ארץ ישראל.